

УДК 94(477-25)"1902/1903":351.74

ГУБЕРНСЬКЕ ЖАНДАРМСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ТА ОХОРОННЕ ВІДДІЛЕННЯ В КИЄВІ В 1902-1903 РОКАХ: НАЛАГОДЖЕНА СПІВПРАЦЯ ЧИ ПРИХОВАНА КОНКУРЕНЦІЯ

Яремко К.В.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Дослідження присвячене діяльності Київського губернського жандармського управління та Київського охоронного відділення у 1902-1903 рр. Проаналізовано їх відносини під час розслідування політичних злочинів, методи роботи цих органів. Вивчено також труднощі та проблеми, з якими вони стикалися під час ведення слідства. Розглянуто причини конфліктів між керівником управління Василем Новицьким та начальником охоронного відділення Олександром Спіридовичем. Особлива увага присвячена спробам вирішення цих спорів як їх учасниками, так і керівництвом задля налагодження ефективної співпраці між органами політичної поліції в Києві та забезпечення державної безпеки в місті.

Ключові слова: політичний розшук, жандарми, Київське губернське жандармське управління, Київське охоронне відділення, В. Новицький, О. Спіридович.

Постановка наукової проблеми та її значення. Посилення революційного та терористичного руху, створення кількох антиурядових організацій на межі XIX-XX ст. ознаменували собою початок нового періоду в суспільно-політичному житті Російської імперії. Внутрішньополітичні події перших років XX ст. істотно вплинули на всю систему управління державою, в тому числі й на політичний розшук. Його модернізація стає нагальною потребою. Ефективна робота державних органів залежала від розуміння характеру суспільних змін, виявлення проблем, що заважали роботі, та реформування їхньої діяльності відповідно до нових умов.

Тривалий час історія політичного розшуку Росії початку XX ст. розглядалася винятково в контексті боротьби більшовиків проти самодержавства, а доступ до архівних матеріалів був обмежений. Незважаючи на те, що вивчення політичної поліції як частини державного апарату почалося в 1960-ті рр., перші дослідження історії реформування системи політичної поліції з'явилися тільки в 1990-х рр. [9]. При цьому основну увагу автори приділяли таким великим реформам, як створення Департаменту поліції

(далі – ДП) та його Особливого відділу. Не залишилися без уваги науковців і комплексні проекти модернізації поліції, розроблені, зокрема, Особливою міжвідомчою комісією для підготовки поліцейської реформи в імперії під керівництвом товариша міністра внутрішніх справ сенатора Олександра Макарова, яка працювала у 1906–1912 рр. [7, с. 1].

Разом з тим, створення районних охоронних відділень, що проводилося майже одночасно з роботою комісії О. Макарова, залишаються мало досліджуваними. Такі питання, як розуміння внутрішньополітичної ситуації на початку XX ст. керівниками органів політичного розшуку, усвідомлення ними проблем політичної поліції, їхньої співпраці з іншими органами, на які було покладено подібні функції, внутрішні конфлікти у структурах політичного розшуку, потребують глибокого вивчення.

Мета статті: виявити основні проблеми, що виникали в ході співпраці різних органів політичної поліції в зазначений період, охарактеризувати способи їх вирішення, запропоновані службовцями охоронного відділення і губернського жандармського управління у Києві початку XX ст.

У дослідженні визначених завдань залучено нормативні акти, внутрішня документація органів політичної поліції та джерела особистого походження: «Положення про районні охоронні відділення», «Положення про охоронні відділення» [5, с. 386–391, с. 392–402], «Положення про начальників розшукових відділень» [2], циркуляри Департаменту поліції, доповідні записки та службові листи працівників ДП, звіти секретних співробітників [10; 11; 12], спогади керівників політичної поліції [3; 8].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування основних результатів дослідження. До початку ХХ в. політична поліція Російської імперії поділялася на два рівні: загальнодержавний і губернський. Управління всією системою в державі та за її межами здійснювалося Окремим корпусом жандармів (далі – ОЖК) та ДП через його Особливий відділ. На губернському рівні діяли губернські/обласні жандармські управління і три охоронні відділення (в Москві, Санкт-Петербурзі і Варшаві) [4, с. 1]. Істотні зміни, що відбувалися в революційних і опозиційних колах на початку ХХ ст., не могли не звернути на себе увагу керівництва ДП. Стало очевидним, що система органів політичної поліції, реформування якої завершилося в 1880 р., недостатньо ефективна в новій політичній ситуації.

У 1902 р. в містах найактивнішої діяльності революціонерів були створені розшукові пункти, частину яких у 1903 р. перейменували в охоронні відділення. Відповідно до таємного циркуляру Департаменту поліції «Про створення розшукових відділень» № 5800 від 16 вересня 1902 р. такий орган з'явився і в Києві [1, с. 20].

На момент його створення вже діяло Київське губернське жандармське управління (далі – КГЖУ) на чолі з генерал-лейтенантом Окремого корпусу жандармів Василем Новицьким, який уже 24 роки поспіль, починаючи з 24 червня 1878 року, обіймав цю посаду, а до цього п'ять років був начальником такого ж управління у Тамбові [3, с. 19].

Не дивлячись на величезний об'єм роботи, КГЖУ за роки керівництва В. Новицького добилося значних успіхів. Так, 1879 р. були арештовані Григорій Іванченко (член одеської організації Заславського) [3, с. 20] та Григорій Гольденберг (вбивця Харківського генерал-губернатора князя Петра Кропоткіна) [3, с. 21], 1883 р. – Олександр Никвіст (активний учасник партії «Народна Воля») [3, с. 23] та інші. Однак на початку ХХ ст. ситуація ускладнилася: в Києві відбулися багатотисячні політичні демонстрації студентів та робітників, спрямовані проти політики самодержавства; з містом також були пов'язані інтереси багатьох відомих революціонерів, зокрема, активних діячів партії соціалістів-революціонерів Григорія Гершуні та Катерини Брешково-Брешковської [11, арк. 26].

Неможливість КГЖУ впоратися із хвилею політичних злочинів призвела до появи згаданого вище Київського розшукового відділення, перейменованого 13 лютого 1903 р. в охоронне відділення [10, арк. 6]. Сама лише поява цього «ненависного» органу політичного розшуку в Києві, як відгукався про нього сам В. Новицький, викликала обурення в начальника жандармського управління

[3, с. 129]. Він сприймав таке нововведення як особисту образу, оскільки, на його думку, воно було фактичним визнанням нездатності КГЖУ власними силами впоратися із складною суспільно-політичною ситуацією в Києві на початку ХХ ст.

У грудні 1902 р. на посаду начальника Київського охоронного відділення було призначено ротмістра ОКЖ Олександра Спіридовича, який на той момент уже мав досвід роботи в найефективнішому в ті часи Московському охоронному відділенні під керівництвом Сергія Зубатова і декілька місяців служби начальником Таврійської охоронки [11, арк. 12].

Рішення про заміщення зазначеної посади О. Спіридовичем не було випадковим. На думку новопризначеного начальника охоронного відділення, окрім активізації злочинної діяльності в місті, ще однією причиною його роботи в Києві було незадоволення вищого керівництва генералом В. Новицьким [8, с. 115]. Однак не можна забувати, що на той час О. Спіридович мав ще протекцію з боку директора Департаменту поліції Олексія Лопухіна, чий рідний дядько, Сергій Лопухін, був прокурором судової палати в Києві, та генерала Дмитра Трепова, брат якого, генерал Федір Трепов, був тоді київським губернатором [8, с. 92]. Імовірно, що саме заступництво цих впливових осіб дали змогу О. Спіридовичу не лише бути призначеним на посаду, але й досягнути згодом значних успіхів у діяльності київської політичної поліції.

На нашу думку, зародок конфлікту між ГЖУ та охоронним відділенням в Києві полягав саме у глибокій антипатії В. Новицького до С. Зубатова, який з жовтня 1902 р. став начальником Особливого відділу Департаменту поліції, і до всіх його послідовників, в тому числі до О. Спіридовича. Причина негативного ставлення полягала в тому, що В. Новицький, який навчався в кадетському корпусі та кавалерійському училищі, багато років перебував на службі у війську. Як кадровий військовий офіцер, він не розумів і не поважав методів роботи С. Зубатова, вважаючи їх підлими. Ось що начальник КГЖУ написав у своїх спогадах про нього: «В особі Зубатова був найлютіший антиурядовий діяч, соціал-революціонер і безумовний терорист, який організував політичні вбивства через своїх агентів» [3, с. 129].

На початку січня 1903 р. О. Спіридович, прибувши до Києва, насамперед познайомився з В. Новицьким, Ф. Треповим, С. Лопухіним [8, с. 46] та київським, волинським і подільським генерал-губернатором генерал-ад'ютантом Михайлом Драгомировим [12, арк. 4]. Не дивлячись на те, що до начальника ГЖУ новий керівник розшукового відділення прийшов першим, істотно це не вплинуло на їхні майбутні взаємини. О. Спіридович так згадував про цю зустріч: «Прийняв мене холодно. Він ненавидів Зубатова, і це перенеслося на мене, і до того ж мене назначили змінити його улюбленого офіцера, якого визнали невідповідним посаді начальника охоронного відділення, хоча загалом він був хорошим офіцером» [8, с. 46]. Із цієї згадки можна зробити припущення, що попередник О. Спіридовича влаштував В. Новицького набагато більше. Можливо, через те, що він до призначення на посаду у службу в війську, а не в охоронці.

Відповідно до пункту 4-го «Положення про начальників розшукових відділень» від 12 серпня 1902 р. керівники відділень були прикомандировані до начальників губернських жандармських управлінь, яким вони не лише підпорядковувалися у військових питаннях (за умови, якщо вони мали офіцерське звання), але й повинні були інформувати їх про хід слідства і результати розшуків [2, арк. 29]. Однак на практиці ця норма фактично не виконувалася. Керівник відділення повідомляв начальника ГЖУ про необхідність проведення обшуків та арештів вже після їх завершення, чим викликав обурення останнього [8, с. 32].

Пункт 8-й того ж положення визначав, що в ході слідства розшукові відділення мають право користуватися всією інформацією, яка була у розпорядженні ГЖУ. Керівники управлінь повинні надавати доступ службовцям відділення до всіх справ та листувань ГЖУ, а також перенаправляти до них свідчення, отримані управлінням (анонімні та підписані заяви, донесення), а також скеровувати до начальника відділення осіб, які пропонували свої послуги агентів [2, арк. 30]. Фактичного ж обміну інформацією, здобутого в ході слідства, не було, як і взаємної співпраці між органами. Обидві установи конкурували між собою і намагалися власними силами проводити слідство [13, арк. 8].

Взаємодія органів політичного розшуку при розслідуванні злочинів, яка регламентувалася і в деталях описувалася «Положення про начальників розшукових відділень», зводилася до того, щоб дочекатися службовців іншої структури під час огляду місця злочину і не проводити його самостійно. При цьому О. Спіридович неодноразово наголошував на своїй незалежності від керівника КГЖУ у виконанні службових обов'язків [13, арк. 9].

Підлило масла у вогонь налагодження контактів керівника охоронного відділення з М. Драгомировим, який недолюбливав В. Новицького і не дозволяв перевіряти офіцерів на причетність до політичних злочинів [14, арк. 5]. Причина конфронтації достовірно невідома, однак містом ширилися легенди та анекдоти про те, що В. Новицький свого часу написав доповідну записку на М. Драгомирова через зловживання останнім алкоголем [8, с. 117]. Ротмістр же генерал-губернатору прийшовся до душі, що знайшло свій вияв у формальному дозволі О. Спіридовичу перевіряти військових, які дислокувалися в Києві, на політичну лояльність та в подальшій тісній співпраці його з М. Драгомировим [8, с. 47]. Такий поворот подій не міг не викликати обурення з боку начальника КГЖУ, який зумів зіпсувати відносини з більшістю високопосадовців Києва, в тому числі з М. Драгомировим, Ф. Треповим та С. Лопухиним та іншими [3, с. 121].

Насамперед керівники КГЖУ та охоронки не зійшлися в методах роботи політичної поліції: В. Новицький в діяльності свого управління не допускав використання провокації, «співробітництва» та філерського стеження, яких вважав негідним честі офіцера. Натомість О. Спіридович, отримавши досвід роботи в Московському охоронному відділенні, був представником нової школи жандармів, діяльність яких базувалася на

цих трьох методах [15, арк. 3]. Разом з тим було би помилкою вважати, що керівник охоронки сприймав їх використання як належне, навпаки, він визнавав, що офіцери вагалися щодо застосування провокації, однак з часом вони приходили до думки, що вона потрібна для політичного розшуку [8, с. 52].

Працівники відділення розрізняли поняття «співробітник» та «провокатор». Першим вони вважали того, хто надавши інформацію політичній поліції (за що отримав платню або ж «послугу» від державних органів), не підставив своїх близьких і колег; він лише повідомляв про злочин, але сам його не вчиняв. Провокатор – це особа, яка сама брала участь у політичному злочині та інформувала про нього, не беручи до уваги чиїсь інтереси; без будь-яких докорів сумління вона ставила під удар поліції навіть своїх рідних заради отримання власної вигоди [15, арк. 8]. Ставлення до цих двох груп працівників в охоронці також різнилося: якщо перших сприймали позитивно, то других відкрито зневажали. Однак відомості, отримані від провокаторів, активно використовувалися при проведенні слідства [8, с. 52].

В. Новицький же відмінностей між провокаторством та «співробітництвом» не бачив. Ось як писав він про провокаторів та філерів у своїх спогадах: «Цим агентам-підбурювачам (agent provocateur), які працювали в темряві, найбільшою карою було світло, яке проливалось на їх справи, і вони, дійшовши до морального падіння, не можуть викликати до себе нічого, окрім почуття глибокого жалю і зневаги» [3, с. 132]. Генерал відмовлявся від використання цих методів при веденні слідства, чим часто ускладнював роботу своїх підлеглих і викликав нерозуміння в працівників охоронки.

Під час розслідування політичних злочинів Київське охоронне відділення постійно конкурувало з губернським жандармським управлінням, що лише поглибило конфлікт між їхніми очільниками. Суперечки точилися з приводу того, які справи має вести одна структура політичної поліції, а які інша. Однак охоронка, попри складні відносини між нею і КГЖУ, в зазначений період досягла вагомих успіхів: у січні 1903 р. був спійманий та арештований один із найактивніших членів Бойової організації партії соціалістів-революціонерів Михайло Мельников, а згодом (13 травня 1903 р.) і Григорій Гершуні – ідейний натхненник та засновник цієї організації [16, арк. 12].

Саме для розшуку та затримання останнього О. Спіридовичу довелося розширити коло осіб, які збирали агентурні дані, а до зовнішнього стеження залучити всіх співробітників, навіть канцеляристів [8, с. 126]. Особистий внесок начальника Київського охоронного відділення в роботу був значний: окрім організації стеження за революціонером, саме він зміг на допиті «розкусити» Г. Гершуні [8, с. 127]. За успішну роботу і затримання небезпечного державного злочинця всі працівники охоронного відділення отримали грошову винагороду, завідувач зовнішнім стеженням – ще й орден Святої Анни III ступеня, а О. Спіридович – звання підполковника, хоча мав лише десять років офіцерської служби, а

ротмістром став за півроку до згаданих подій [8, с. 130].

Натомість КГЖУ не могло похвалитися успіхами. Жандарми займалися розслідуванням дрібних злочинів і наклепів. В. Новицький знаходив цьому виправдання в невдалому управлінні Департаменту поліції губернськими жандармськими управліннями та охоронними відділеннями на місцях [3, с. 135]. Таке бачення ситуації і розуміння того, що діяльність нового органу політичного розшуку в Києві була на той момент набагато успішнішою від КГЖУ, призвели до ще більшого погіршення ставлення керівника управління до охоронки та небажання з його боку вирішувати конфлікт.

Навесні 1903 р. відносини між керівниками двох структур політичної поліції у Києві загострилися. Наприкінці квітня О. Спіридович повинен був відправитися до М. Драгомирова з рапортом, В. Новицький наполіг на тому, щоб звітуватися разом. Керівник охоронки змушений був погодитися, хоч і розумів, що позитивним результатом для нього це не закінчиться. Приїхавши разом, вони одночасно зайшли до кабінету, але В. Новицький рапортував першим. Однак генерал-губернатор був хитрою і проникливою людиною. Перепитавши генерала, чи має ще що додати, і отримавши заперечну відповідь, М. Драгомиров сказав, що більше не сміє затримувати В. Новицького. Останній змушений був піти, залишивши О. Спіридовича з генерал-губернатором наодинці [8, с. 131]. Після такої демонстрації М. Драгомировим симпатії до молодого керівника охоронки відносини між жандармським управлінням і охоронним відділенням стали настільки напруженими, що мусили вилитися у відкрите протистояння, яке незабаром і трапилось.

Влітку того ж року охоронка здобула інформацію про велику групу есерів [17, арк. 49]. О. Спіридович, посилаючись на внутрішню інструкцію, рекомендував В. Новицькому провести обшуки і затримати підозрюваних. Генерал ж не на жарт розлютився, що якийсь «хлопчисько» вчить його як вести справи [8, с. 32]. Він викликав О. Спіридовича в управління на засідання за участю всіх офіцерів ГЖУ та двох товаришів прокурора. Генерал заявив, що ротмістр, нижчий за нього званням, не може йому вказувати, як вести політичний розшук. Зібравшись з духом, керівник

охоронки сказав, що діяв відповідно до інструкції та покинув кабінет [8, с. 132]. Потім О. Спіридович надіслав телеграму в Петербург, в якій описав ситуацію, що склалася, і попросив перевести його на службу в інше місто, оскільки не може співпрацювати з В. Новицьким [17, арк. 51]. Конфлікт досяг свого апогею.

Центральному керівництву було зрозуміло, що в Києві політична поліція не здатна ефективно працювати, доки між начальниками її органів триває відкрите протистояння, тому вирішило залишити на посаді одного з них, а іншого з Києва перевести. Через декілька днів після інциденту В. Новицького викликали до Петербурга. Міністр внутрішніх справ та шеф Окремого корпусу жандармів В'ячеслав Плеве запропонував генералу посаду члена ради міністра внутрішніх справ, але він відмовився і 1 червня 1903 р. подав у відставку, а 13 жовтня того ж року вже залишив службу [3, с. 140].

Навіть після повернення В. Новицького до Києва, попри його фактичну капітуляцію, конфлікт не припинився. О. Спіридович не пропустив можливості зачепити гідність генерала і, посилаючись на інструкцію, прибув до нього з нагоди отримання нагороди, вперше надягнувши офіційно штаб-офіцерські еполети [8, с. 133].

Висновки і пропозиції. Отже, діяльність губернського жандармського управління та охоронного відділення в Києві в 1902–1903 рр. яскраво забарвлена конкуренцією. Через особисту неприязнь між керівниками обох органів політичного розшуку налагодити співпрацю вони і не намагалися. Ще однією причиною непорозуміння між ними була відсутність передбаченого механізму співпраці цих установ. Обидві сторони звинувачували одна одну в численних недопрацюваннях та в небажанні йти на компроміс.

Нетривалий період паралельної діяльності двох органів політичного розшуку був надзвичайно важливим для подальшого налагодження роботи політичної поліції. Стало зрозумілим також те, що особисті відносини між працівниками органів, на які покладені функції політичної поліції, відіграють у розшуці одну з визначальних ролей. Функціонування двох органів політичного розшуку в одному населеному пункті виявилось невиправданим, тому згодом їх об'єднали.

Список літератури:

1. Агентурная работа политической полиции Российской империи. Сб. документов. 1880–1917 гг. / Сост. Щербакова Е. Н. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. – 352 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 32, оп. 1, спр. 8.
3. Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма / В. Д. Новицький. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 143 с.
4. Опилкин А. Основные проблемы политической полиции Российской империи в начале XX века глазами служащих Департамента полиции и Отдельного корпуса жандармов / А. С. Опилкин // Государственное управление. Электронный вестник. – № 31. – 2012 г. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2012/vipusk_31_aprel_2012_g/iz_istorii_upravlenija_/opilkin.pdf
5. Перегудова З. И. Политический сыск России: 1880–1917 / З. И. Перегудова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 430 с.
6. Письмо помощника московского генерал-губернатора А. Г. Бульгина № 841 министру внутренних дел В. К. Плеве о мерах борьбы с терроризмом. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://doc20vek.ru/node/14>
7. Путятин В. Из исторического опыта реформирования полиции Российской империи (по материалам Особой междуведомственной комиссии по преобразованию полиции в империи сенатора А. А. Макарова, 1906–1912 гг.) / В. Н. Путятин, Е. А. Кузнецова // История государства и права. – 2009. – № 6. – С. 45. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://w.pc-forums.ru/m2398.html>
8. Спиридович А. Записки жандарма / А. И. Спиридович. – Харьков: изд. Пролетарий, 1928. – 205 с.

9. Фомичев А. Ю. Проекты реформы российской полиции в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. канд. юр. наук / А. Ю. Фомичев. – М., 1999. – 33 с.
10. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України), ф. 275, оп. 1, спр. 27.
11. ЦДАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 29.
12. ЦДАК України, ф. 275, оп. 2, спр. 61.
13. ЦДАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 53.
14. ЦДАК України, ф. 274, оп. 2, спр. 205.
15. ЦДАК України, ф. 275, оп. 2, спр. 103.
16. ЦДАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 123.
17. ЦДАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 89.

Яремко Е.В.

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

ГУБЕРНСКОЕ ЖАНДАРМСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ОХРАННОЕ ОТДЕЛЕНИЕ В КИЕВЕ В 1902-1903 ГОДАХ: НАЛАЖЕНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ИЛИ СКРЫТАЯ КОНКУРЕНЦИЯ

Аннотация

Исследование посвящено деятельности Киевского губернского жандармского управления и Киевского охранного отделения в 1902-1903 гг. Проанализированы их отношения во время расследования политических преступлений, методы работы этих органов. Изучены также трудности и проблемы, с которыми они сталкивались во время ведения следствия. Рассмотрены причины конфликтов между руководителем управления Василием Новицким и начальником охранного отделения Александром Спиридовичем. Особое внимание уделено попыткам решения этих споров как их участниками, так и руководством для налаживания эффективного сотрудничества между органами политической полиции в Киеве и обеспечения государственной безопасности в городе.

Ключевые слова: политический сыск, В. Новицкий, А. Спиридович, жандармы, Киевское губернное жандармское управление, Киевское охранное отделение.

Yaremko K.V.

Lesya Ukrainka Eastern European National University

PROVINCIAL GENDARME DEPARTMENT AND THE DEPARTMENT FOR PROTECTING THE PUBLIC SECURITY AND ORDER IN KYIV IN 1902-1903: WELL-ORGANIZED COOPERATION OR LATENT COMPETITION

Summary

Research is devoted to the activities of the Kiev Provincial Gendarmerie and the Kiev Political Police Department in the 1902-1903. Their relationship during the investigation of political crimes, methods of their work is analyzed. Studied the difficulties and challenges they faced during the conduct of the investigation. The text presents the causes of conflicts between the leader of Gendarmerie Vasily Novitsky and chief of Police Department Alexander Spiridovych. Particular attention is devoted to attempts to resolve these conflicts by their members and leadership.

Keywords: political investigation, gendarmes, Provincial Gendarmerie Kiev, Kiev Police Department, Vasily Novitsky, Alexander Spiridovych.